

РИТОРИЗАЦІЯ НАВЧАННЯ ЗАСОБАМИ ІГРОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Урок – унікальний життєздатний педагогічний винахід, найпоширеніша організаційна форма навчально-виховного процесу в загальноосвітній школі. Попри критику класно-урочної системи, попри постійні намагання науковців і педагогів-практиків реорганізувати її, трансформувати, реорганізувати, беззаперечним є факт: у процесі уроку відбувається реалізація освітніх цілей.

Якій він – сучасний урок? Особистісно зорієнтований (у центрі педагогічних впливів – дитина, людина, що навчається, розвивається, формується); технологічний (оптимально керований, спроможний забезпечити гарантоване досягнення поставлених цілей); проєктивний (проєктування учня як особистості, адже людина має розглядатися як проєкт буття і смислу); продуктивний (результативність має бути відчутною, вимірюваною); не стандартний (творчий, гнучкий, варіативний, креативний); інтерактивний (здійснення впливу не лише на свідомість учнів, а й на їх почуття, волю, дії, взаємодію); рефлексивний (рефлексія як один з найважливіших механізмів саморозвитку особистості, засіб переосмислення учнем власного суб'єктного досвіду життєдіяльності; рефлексія – провідне вміння вчителя аналізувати результати своєї праці, адже усвідомлення себе у своїй діяльності, на думку К. Ушинського, є механізмом формування педагога).

Перелік характеристик сучасного уроку, безумовно, можна розширювати й поглиблювати. Проте, вважаємо за необхідне наголосити: урок – це дзеркало і вчителя, і учня. Ці сорок п'ять хвилин – одне з дивних педагогічних явищ, коли різноманітні впливи зливаються в єдиний комплекс. І, зливаючись, вони утворюють такої величезної сили фактор розвитку дитини, становлення її як особистості... Саме так, на думку одного з учнів, сучасний урок – це урок, на якому людина учиться бути людиною.

Сучасний урок – це передовсім сучасний учитель. Це професіонал, компетентний фахівець, фасилітатор, творча особистість з розвиненою педагогічною майстерністю. Це інноваційний спеціаліст – відкритий новому, чутливий до змін, здатний генерувати нові ідеї і, нарешті, готовий і спроможний формувати нове в кожній дитині.

У справі вдосконалення освітньої практики особлива роль відводиться педагогові, адже саме від його діяльності залежить ефективність реформ, які нині активно проводяться в Україні. Сьогодні суспільство потребує таких педагогів, які спроможні забезпечити високі навчально-виховні результати. Таке завдання може бути вирішене лише за умови сформованої в педагогів готовності до здійснення професійної діяльності в різних аспектах.

Наше дослідження присвячене розгляду особливостей уроку й діяльності педагогів у змістовому та смисловому полях гуманітарного простору загальноосвітньої школи – тобто, у процесі навчання гуманітарних предметів. Гуманітарними відповідно до Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти [6] є навчальні предмети освітніх галузей «Мови і літератури»,

«Суспільствознавство», «Мистецтво». Опанування гуманітарних дисциплін є запорукою здобуття гуманітарної освіти, сутність якої, за словами О. Лебедева, полягає в засвоєнні тих аспектів культури, які забезпечують здатність особистості до самопізнання, розуміння інших людей і їх спільнот (сукупність відносин людей до природи, між собою, до самих себе; система соціальних норм і закладів, духовні цінності; продукти духовної праці у сфері мови, мистецтва, суспільних наук) [10].

Гуманізм («світогляд, у центрі якого знаходиться ідея людини як найвищої цінності..., дбайливе ставлення до людини, ... у педагогіці це погляди, згідно з якими в кожній дитині є позитивне ядро, якому треба тільки допомогти розвинутися» [7]), на переконання сучасних науковців, має бути серцевиною всієї системи освіти. Особливо ідеї гуманізму знаходять свій прояв у навчанні гуманітарних предметів, на користь чого слугує той факт, що в Державному стандарті стосовно зазначених освітніх галузей сім разів використовуються словосполучення «гуманістичний світогляд», «гуманістичний потенціал», «гуманістичні норми й цінності», «гуманістичні традиції».

Н. Іпполітова, Т. Ладиженська, О. Чувакін досліджували риторичну у світлі парадигмальних антропоцентристських тенденцій у сучасній науці. Науковці дійшли висновку, що смисловим центром риторичної виступає «фігура Homo Loquens, homo verbo agens», тобто, у центрі сучасної риторичної – людина, що навчається. Отже, вивчати риторичну варто, реалізуючи принцип антропоцентричності [12], який по суті є втіленням гуманістичних ідей.

Варто зазначити: згадавши риторичну, ми мали на увазі не окрему навчальну дисципліну на певному освітньому рівні, а системну, комплексну, універсальну науку і водночас мистецтво слова. Риторика, на переконання більшості дослідників, сприяє формуванню в особистості цінностей і ціннісних орієнтацій; формує саму особистість через слово; розвиває в людині особисті якості: культуру мислення, культуру мовлення, культуру поведінки, культуру спілкування; виховує гідного громадянина; слугує чинником духовного становлення особистості [12]. Окреслені якості стосуються також і особистості педагога (наголосимо, педагога взагалі, безвідносно фаху), який, на думку Н. Голуб, має відповідати риторичному ідеалові (мати сукупність якостей, здібностей, компетенцій учителя як особистості, громадянина, оратора, професіонала) [4, с. 344–346].

На сьогодні риторика, на жаль, не отримала в Україні статусу обов'язкового систематичного навчального предмету і не збагатила систему шкільної гуманітарної освіти. На наше переконання, єдиним дієвим засобом «проникнення» та «проростання» риторичної в гуманітарному просторі сучасної школи є риторизація.

Серед дев'ятнадцяти проаналізованих нами трактувань терміну «риторизація» виділяємо такі:

- риторизація – процес переосмислення предмета і способів його викладання, переосмислення організації освітнього процесу як повноцінного ділового спілкування за канонами риторичної (Н. Голуб);
- риторизація – активізація пізнавальної діяльності процесу навчання засобами діалогу, діалогізація (С. Минєєва);
- риторизація – осмислення всіх ситуацій навчального й позанавчального спілкування як риторичних і збагачення їх риторичними способами вирішення (Л. Горбач, С. Минєєва);

- риторизація – перетворення (удосконалення й розвиток) освітнього процесу засобами риторичної діяльності (С. Минєєва);
- риторизація – введення елементів риторичного знання в контекст інших навчальних дисциплін (В. Маров);
- риторизація – здійснення освітньої діяльності за законами риторики (Л. Кощей, О. Чувакін);
- риторизація – процес перетворення викладання будь-якої навчальної дисципліни засобами риторичної діяльності учасників процесу (С. Минєєва);
- риторизація – запровадження в життєву практику оптимальних варіантів спілкування в умовах соціальної реальності, що змінюється (Л. Синельникова).

Аналіз наведених дефініцій дозволяє зробити висновки: 1) риторизація стосується всіх аспектів освіти – навчального процесу, позанавчальної діяльності, педагогічного спілкування; 2) смисловим наповненням риторизації є риторичні знання, канони (категорії) риторики, закони риторики, діалог (діалогізація), риторична ситуація, риторична діяльність, засоби риторичної діяльності; 3) риторизацію пов'язують з процесами осмислення, переосмислення, активізації, перетворення об'єкта, отже, із певною зміною свідомості учасників освітнього процесу, і передусім, його організатора – педагога.

Запровадження процесів риторизації в навчання гуманітарних предметів у загальноосвітній школі пов'язують з риторизованими технологіями, розробка яких і методики застосування ще триває. Реальним на сьогодні і дієвим шляхом запровадження риторизації в шкільній гуманітарній освіті є гра, ігрові методи навчання.

Не маючи на меті аналізувати весь спектр тлумачень терміну «гра», наведемо лиш деякі думки науковців:

- «Гра – вид креативної діяльності людини, у процесі якої в уявній формі відтворюються способи дій з предметами, стосунки між людьми, норми соціального життя та культурні надбання людства, які характеризують історично досягнутий рівень розвитку суспільства» [9, с. 139];
- «Гра – основна форма відтворення реальних життєвих ситуацій» [11, с. 257];
- «Гра – найприродніший спосіб опанування всіма без винятку якостями, невід'ємна частка життя» [16, с. 117];
- «Гра – прискорювач, каталізатор, полегшував процесів навчання, виховання, розвитку, зручний і швидкий транспортер навчально-виховних цілей» [16, с. 119];
- «Гра – вид діяльності в ситуаціях, спрямованих на відтворення та засвоєння суспільного досвіду, у якому складається й удосконалюється самоуправління поведінкою» [18, с. 198];
- «Гра – дивовижний феномен людського існування» [15, с. 84].

Автори багатьох дослідження ототожнюють терміни «гра» та «ігрова діяльність». Проте Н. Кудикіна вважає термін «гра» родовим поняттям, а термін «ігрова діяльність» («складне системне утворення, структура якого охоплює мотиваційно-цільовий, змістовий, процесуально операційний, контрольний-оцінний і результативний компоненти») – видовим [9, с. 139]. У контексті нашого дослідження ми оперуватимемо терміном «ігрова діяльність», під яким розумітимемо діяльність дитини (учнів) у грі (у ситуації гри). Засобами ігрової

діяльності вважатимемо ключові чинники створення ігрової ситуації та розгортання безпосередньо процесу гри.

Аналіз психолого-педагогічної літератури серед інших дозволив визначити такі засоби ігрової діяльності:

- слово, мовлення, діалог (міжособистісні стосунки), вербальна і невербальна комунікація [1, с. 74; 2, с. 298–305; 3, с. 42; 8, с. 233; 9; 11, с. 259; 15, с. 85; 16, с. 119; 17, с. 336–337; 18, с. 198–217];
- моделювання, імітація реальності [2, с. 298–305; 3, с. 35; 14, с. 85; 15, с. 119; 16, с. 336–337; 17, с. 198–217];
- ролі, рольова поведінка, рольове перевтілення, драматизація [1, с. 75; 2, с. 298–305; 3, с. 39; 8, с. 233; 9; 11, с. 259; 14, с. 85; 15, с. 119; 16, с. 336–337; 17, с. 198–217];
- змагальність [1, с. 74; 2, с. 298–305; 11, с. 257; 17, с. 198–217].

У педагогіці існує певна кількість класифікацій ігор. Не маємо на меті аналізувати й піддавати критиці існуючі класифікації, адже науковці керувалися результатами своїх доробків. Однак зазначимо, що всі ігри, які застосовуються педагогами-практиками в навчально-виховному процесі є передовсім педагогічними і, відповідно до висновків Г. Селевка, мають такі ознаки: чітко окреслену мету навчання, відповідні педагогічні результати, які можуть бути обґрунтованими, виділеними та характеризуються навчально-пізнавальною направленістю [17, с. 199].

Погоджуючись із думкою А. Гіна про те, що «будь-яка навчальна дисципліна надає можливість створити гру» [3, с. 39], висловимо твердження, що саме гуманітарний простір сучасної школи відкриває найбільш сприятливі можливості для організації цікавої та змістовної ігрової діяльності учнів. Підкреслимо також: у процесі навчання гуманітарних предметів учитель може і, переконані, має здійснювати процеси риторизації. На користь наведеної думки свідчать принаймні два аргументи: 1) освітня підготовка вчителів гуманітарного циклу включає в себе риторичну складову, отже, сучасний учитель-гуманітарій має відповідати риторичному ідеалові; 2) саме вчителі-гуманітарії як ніхто інший покликані розвивати мовлення своїх вихованців, отже, у своїй педагогічній діяльності мають докладати зусиль задля досягнення риторичних результатів – риторичних умінь і риторичної компетентності учнів [13].

Маючи риторичну освітню підготовку, учитель спроможний шляхом самоосвіти здобути необхідні риторичні знання, удосконалити власні риторичні вміння й запроваджувати процеси риторизації, залучаючи учнів до ігрової діяльності. Механізм риторизації засобами ігрової діяльності ілюструє таблиця 1.

Засоби ігрової діяльності логічно пов'язані зі смисловим наповненням риторизації. Учитель організовує ігрову діяльність учнів, передусім намагаючись досягнути предметних результатів відповідно до змісту навчального матеріалу конкретної гуманітарної дисципліни. Додатково у процесі учнівської гри (або, можливо, перед грою) педагог здійснює на школярів риторичний вплив, реалізуючи смисли риторизації, акцентуючи власну увагу й увагу учнів на ігровій діяльності як риторичній. Підсумком подібної спеціально організованої цілеспрямованої педагогічної діяльності будуть предметні освітні результати учнів і риторичні вміння, які є універсальними, позапредметними, надпредметними.

Механізми риторизації засобами ігрової діяльності

Засоби ігрової діяльності	Смислове наповнення процесу риторизації	Риторичні результати
1. Слово, мовлення, діалог (міжособистісні стосунки), вербальна і невербальна комунікація.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Риторичні знання (слово як мовленнєвий вчинок; види мовлення; мовленнєва ситуація (ситуація спілкування); виражальні мовні засоби; невербальні засоби комунікації; діалог як питально-відповідна форма мовлення). 2. Категорії риторики: етос комунікантів, етос як умова мовлення; пафос мовця (комунікативне завдання, мета мовлення; емоційно-вольова складова мовлення); логос (форма мовлення; вербальні й невербальні виражальні засоби; аргументація). 3. Закон ефективного спілкування. 4. Діалог (слухання, види запитань, риторичні прийоми відповіді). Види діалогів (протиріччя, синтез, суперечка, пояснення, сварка, унісон, повідомлення, обговорення, бесіда). Суб'єкт-суб'єктний характер взаємодії. 5. Мовлення як риторична діяльність (спрямованість на вплив, на досягнення ефекту). 	Риторичні вміння стосовно таких аспектів: мовленнєвої ситуації; публічного мовлення; риторичних знань; монологічного мовлення; діалогічного мовлення; тексту; риторичних засобів (вербальних, невербальних);
2. Моделювання, імітація реальності.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Риторичні знання (прогнозування наслідків слова як мовленнєвого вчинку та мовленнєвої поведінки; моделювання мовленнєвої ситуації). 2. Категорії риторики: етос співбесідника, можливість узгодження власного етосу з етосом співрозмовника; прогнозування можливості виконання комунікативного завдання; добір аргументів та мовленнєвих засобів. 3. Проектування ефекту від спілкування. 4. Моделювання діалогічної взаємодії. 5. Розрахунок на ефективний вплив. 	полемічного мовлення; цінностей; власного риторичного мовлення.
3. Ролі, рольова поведінка, рольове перетілення, драматизація.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Риторичні знання (види мовлення; мовленнєва ситуація (ситуація спілкування); виражальні мовні засоби; невербальні засоби комунікації). 2. Категорії риторики: етос як умова мовлення, узгодження етосів комунікантів; комунікативне завдання, мета мовлення; емоційно-вольова складова мовлення відповідно до ролі; форма мовлення; вербальні й невербальні виражальні засоби; аргументація. 3. Досягнення ефекту комунікації. 4. Діалог (слухання, види запитань, риторичні прийоми відповіді). Види діалогів. Суб'єкт-суб'єктний характер взаємодії. 5. Мовлення як риторична діяльність (спрямованість на вплив, на досягнення ефекту). 	полемічного мовлення; цінностей; власного риторичного мовлення.
4. Змагальність.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Риторичні знання (види мовлення; можливість повернути особливості мовленнєвої ситуації на свою користь). 2. Категорії риторики: можливість «підкорення» етосу співрозмовника, морально-етична складова етосу мовлення; максимальне використання емоційно-вольових можливостей задля досягнення комунікативної мети; добір найбільш ефективних мовних і мовленнєвих засобів, використання ефективної аргументації. 3. Досягнення ефекту комунікації. 4. Діалог (формулювання запитань відповідного виду, добір риторичних засобів відповідей). Види діалогів. Суб'єкт-суб'єктний характер взаємодії. 5. Мовлення як риторична діяльність (спрямованість на вплив, на досягнення ефекту). 	полемічного мовлення; цінностей; власного риторичного мовлення.

У літературі з мовленнєзнавства та методики риторики ми зустрічаємося з поняттям «риторичні ігри», яке тлумачиться так: 1) мовленнєві ігри, що розвивають навички міжособистісного та колективного ефективного спілкування; назва «риторичні ігри» достатньо умовна й об'єднує так звані «психотехнічні ігри» [5]; процес реалізації висловлення, що має змагальний характер, з урахуванням усіх значущих компонентів мовленнєвої ситуації задля вирішення комунікативної задачі [14, с. 19–20]. Варто зазначити, що риторичні ігри (суто риторичні, мовленнєві, комунікативні) використовують в процесі навчання мови й літератури. Проте в процесі навчання інших гуманітарних предметів їх логічно розглядати як просто ігри, адже в ході розгортання риторичних ігор спрацьовують ті ж засоби ігрової діяльності.

Під час опрацювання психолого-педагогічної й методичної літератури ми звернули увагу на оригінальну, на наш погляд, працю Н. Козлова. Науковець, розмірковуючи про гуманізм в сучасній освіті та його небезпеки, наводить яскраві приклади й доходить висновків: «У любові, у турботі про людину є два стиля, «два крила» любові – материнська модель любові, пов'язана з теплою підтримкою і безумовним прийняттям, і батьківська модель, у якій реалізується вимогливе ставлення. Гуманізм – це різновид етичної спрямованості, у якій реалізується м'яка, материнська модель любові, але жіноче виховання, що не врівноважене виховання чоловічим, із блага перетворюється на небезпеку. Гуманізм без розуму – стихійне лихо. Гуманізм – найбільше досягнення людства, його історична місія ще не виконана, але він вже вимагає свого балансу і своєї протизаги. Тепла бережність гуманізму найкраще реалізує себе в обрамленні жорсткої чоловічої вимогливості, і серце, спроможне на почуття, як символ гуманізму повинно доповнюватися розумом, який уміє рахувати, зважувати і прораховувати наслідки» [7].

Вважаємо наведені міркування слухними. Сучасна система шкільної освіти разом з феноменом всездозволеності сучасних батьків буквально просякнуті м'яким і надто турботливим гуманізмом. А необхідна доцільна педагогічна вимогливість у поєднанні з повагою до особистості дитини. З іншого боку, надмірне захоплення деяких вчителів-гуманітаріїв іграми в процесі навчання призводить до того, що саме навчання перетворюється на розвагу під контролем. А необхідне навчання з інтересом, внутрішніми потребами та стійкою внутрішньою мотивацією, свідомим ставленням до здобуття освіти як до серйозної копійки праці.

Насамкінець. Ігрова діяльність учнів, без сумніву, корисна й у багатьох випадках незамінна в процесі навчання гуманітарних дисциплін. Риторизація спроможна надати ігровій діяльності більшої осмисленості, серйозності, вагомості, керованості, регульованості.

Література

1. Азимов Э. Г. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам) / Э. Г. Азимов, А. Н. Щукин. – М. : Издательство ИКАР, 2009. – 448 с.
2. Баханов К. Сучасна шкільна історична освіта: інноваційні аспекти : монографія / Костянтин Баханов. – Донецьк : ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2005. – 384 с.
3. Гін А. О. Прийоми педагогічної техніки : Вільний вибір. Відкритість. Діяльність. Зворотний зв'язок. Ідеальність : посіб. для вчителів / А. О. Гін. – Луганськ : Навч. кн., Янтар, 2004. – 84 с.
4. Голуб Н. Б. Риторика у вищій школі : монографія / Н. Б. Голуб. – Черкаси : Брама-Україна, 2008. – 400 с.

5. Грудцына Н. Г. Риторические игры / Н. Г. Грудцына // Педагогическое речеведение : словарь-справочник / [сост. А. А. Князьков]. – [под ред. Т. А. Ладыженской и А. К. Михальской]. – [изд. 2-е, испр. и доп.]. – М. : Флинта ; Наука, 1998. – С. 205.
6. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011>. – Заголовок з екрану.
7. Козлов Н. И. Гуманизм в современном образовании и его опасности [Электронный ресурс] / Н. И. Козлов // Материалы Международной научно-практической конференции «Современное профессиональное образование : теоретические основы и прикладные аспекты». – Институт заочного и дополнительного профессионального образования Оренбургского государственного аграрного университета. – Режим доступа : <http://econfr.rael.ru/article/7226>. – Заголовок с экрана.
8. Колеченко А. К. Энциклопедия педагогических технологий : пособ. для преподавателей / А. К. Колеченко. – СПб. : КАРО, 2002. – 368 с.
9. Кудикіна Н. В. Гра / Н. В. Кудикіна // Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України ; голов. ред. В. Г. Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 139–140.
10. Лебедев О. Е. Гуманитаризация школьного образования как фактор его гуманизации [Электронный ресурс] / О. Е. Лебедев. – Режим доступа : <http://www.lihachev.ru/chten/1960/1961/1963/>. – Заголовок с экрана.
11. Настільна книга педагога : посіб. для тих, хто хоче бути вчителем-майстром / упоряд. : Андреева В. М., Григораш В. В. – Х. : Видавнича група «Основа», 2006. – 352 с.
12. Ницета В. Принципи вивчення риторики в загальноосвітній школі / Володимир Ницета // Українська мова і література в школі. – 2011. – № 1. – С. 16–20.
13. Ницета В. А. Риторичні уміння як складова результативної бази шкільної мовної освіти / В. А. Ницета // Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного університету (Педагогічні науки). – № 4. – Бердянськ : БДПУ, 2012. – С. 218–226.
14. Обучение общению : методика школьной риторики : [учеб. пособ. для педагогов, студентов педвузов, преподавателей и слушателей системы повышения квалификации] / Т. А. Ладыженская, Н. В. Ладыженская, З. И. Курцева и др. ; под. ред. Т. А. Ладыженской. – М. : Баласс, 2013. – 144 с.
15. Педагогические технологии : учеб. пособ. для студентов пед. специальностей / [под общ. ред. В. С. Кукушкина]. – М. : ИКЦ «МарТ» ; Ростов н/Д : Издательский центр «МарТ», 2004. – 336 с.
16. Підласий І. П. Практична педагогіка або три технології : інтерактивний підруч. для педагогів ринкової системи освіти / Підласий І. П. – К. : Видавничий дім «Слово», 2006. – 616 с.
17. Российская педагогическая энциклопедия : [в 2-х т.] / гл. ред. В. Г. Панов. – М. : Научное издательство «Большая российская энциклопедия», 1993. – Т. I. – 750 с.
18. Селевко Г. К. Энциклопедия образовательных технологий : [в 2 т.] / Г. К. Селевко. – М. : НИИ школьных технологий, 2006. – Т. 1. – 816 с.

Ницета В. А. Риторизація навчання засобами ігрової діяльності / Ницета В. А. // Ігри у навчанні історії в школі : [посібник] / Автор-упор. К. О. Баханов. – Х. : Вид. група «Основа», 2013. – С. 75–84.